

DRŽAVNI UDAR 1893. GODINE I KRIZA USTAVNOSTI U SRBIJI

1.

Državni udar od 1. aprila 1893. godine, a zatim, godinu dana kasnije, državni udar od 9. maja, kao i niz drugih unutrašnjih potresa, stalno i sve više produbljuju ustavnu krizu u Srbiji. Dogadaji su menjali odnose između političkih stranaka, kao i odnose političkih stranaka prema dvoru. Već prema tome koja je od političkih stranaka bila pogodena promenama, podizala je glas u zaštitu ustavnosti. U suštini, dubokoj krizi ustavnosti doprinele su sve stranke, menjajući se na vladu, ili priželjkujući da dodu na vladu neustavnim putem.

Ustav od 1888. godine, donet sporazumom stranačkih vrhova i kralja Milana, trebalo je da obezbedi normalne uslove političkog života jedne parlamentarne monarhije. Međutim, ravnoteža snaga triju stranaka — radikalne, liberalne i napredne, pri donošenju ustava, bila je veštačka, imenovanjem podjednakog broja članova u ustavotvorni odbor. Faktički odnos stranaka nije sadržao elemente ravnoteže, koji bi doprineli da svaka stranka podjednako poštuje ustavnost. Radikali, koji su bili u daleko pretežnoj većini, dobili su u svoje ruke i skupštinu i vladu; smatrali su da sebe ne treba da sputavaju ustavnim obzirima. Liberali i naprednaci pozivali su se na ustavnost kao slabe manjine, izložene pritisku radikala. Ali, znali su i to, da ako bi došli nekim načinom na vladu, ne bi ni sami bili zastupnici ustavnosti i zakonitosti upravo zato što su slabi, i što se samo protivzaštitnim sredstvima mogu održati na vlasti. Liberalima se ubrzo ukazala prilika da to i u praksi pokažu.

Kralj Milan, koji je učinio sve što je mogao da se sporazumom sa predstavnicima političkih stranaka dođe do zajedničkog nacrtua ustava i da se, zatim, taj ustav izglosa na velikoj skupštini 1888. godine, sam nije htio da vlada po tom ustavu. Abdicirao je, ostavljajući presto maloletnom sinu Aleksandru, odnosno namesništvu u sastavu: Jovan Ristić,

Kosta Protić, Jovan Belimarković. Ristić je dotle bio na čelu liberalne stranke, pa se, kao namesnik, formalno odrekao položaja u stranci, nespajivim sa vršenjem namesničke dužnosti, ali time nije promenio svoje poglede. Jednom slučajnošću, nastala su teška stranačka iskušenja i za same namesnike. Juna 1892. godine naprasno je preminuo drugi namesnik, Kosta Protić, čime se otvorila još jedna kriza. Radikali su žeeli upražnjeno namesničko mesto za svoga čoveka, a to je za Ristića bilo neprihvatljivo. Pregovori nisu doveli do sporazuma, jer je Nikola Pašić, predsednik vlade, odbijao bilo kakav prethodni dogovor sa Ristićem, pozivajući se na to, da je u nadležnosti narodne skupštine da izabere namesnika. Najzad, Pašić je pribegao i poslednjem pritisku, podneo je ostavku vlade, uveren da nova vlada takođe može biti samo radikalna. Međutim, namesništvo je usvojilo ostavku i imenovalo liberalnu vladu Jovana Avakumovića. Time nije samo prekršilo parlamentarni običaj da se mandat za obrazovanje vlade poverava najjačoj stranci u skupštini, već je otvorilo put novim nezakonitostima. Jer, — to je bilo izvesno — ako je umesto prilagodavanja vlade skupštini, trebalo prilagoditi skupštinu vlasti, — nezakonitosti i nasilja bili su neizbežni. Trebalo je stranci koja je dotle imala 15 poslanika u skupštini obezbediti skupštinsku većinu novim izborima. Krne namesništvo će se u tim merama suviše identifikovati sa strankom iz koje je poniklo.

Skupštinski izbori, dugo pripremani čišćenjem u aparatu vlasti, opštinskim odborima i biračkim spuskovima, nisu ipak dali željeni rezultat, koji bi mogao bar prividno da pruži sliku ustavnog i zakonitog rada vlade. Neznatna većina u skupštini nije izvojevana na biraštu, već je isforsirana osporavanjem nekoliko radikalnih mandata. Postupak je ogorčio radikale, pa su njihovi poslanici istupili iz skupštine, a za njima i nekoliko naprednjačkih poslanika, smatrujući da skupština istupanjem radikala više nema kvoruma za rad. Pored krnjeg namesništva liberali su dobili i krunu skupštini. Praktično, skupština nije bila sposobna za rad, bez obzira na isforsirani formalni uslov koji je tražio polovinu poslanika više jedan, dok su liberali navodili da imaju čak — polovinu više dva poslanika. Šira javnost takođe je bila nezadovoljna postupcima liberalne vlade. Politička kriza je bila otvorena i teška, a situacija neizvesna i s obzirom na želju vlade da ide do kraja i po svaku cenu zadrži ono što je zadobila i izmanevrisala. Ostalo je, dakle, da se stanje reši pobunom ili državnim udarom. To su bitni elementi situacije uoči državnog udara od 1. aprila 1893. godine.

Dalja izlaganja predstavljaju pokušaj da se pruže prilozi razjašnjenju nastale situacije na osnovu podataka iz izveštaja austro-ugarskog poslanstva u Beogradu. Oni su posebno značajni iz toga razloga, što navode neke momente koji se teže sreću u domaćim dokumentima: držanje i namere dvora, kao i politiku dvora posle državnog udara iz 1893. godine.*

* U izlaganju nisu navođeni pojedini dokumenti iz kojih su vađeni podaci, ili koji su doslovno citirani i prenošeni u ovaj tekst, jer navedenje izvora u ovom slučaju ima značaja samo za uža stručna izučavanja. Za onog ko bi i sam želeo da koristi ovu građu, opšta náponema o izvorima je dovoljna: dokumenti su u Bečkom arhivu (Haus, — Hof, — und Staatsarchiv Wien), u gradi Politisches Archiv (PA), pod 1893. i 1894. godinom.

U oceni situacije koja je nastala posle izbora, kao i mogućnosti rešenja krize, ne treba jednostavno konfrontirati radikalnu stranku liberalnoj vlasti. U samoj radikalnoj stranci bilo je različitih elemenata i različitih gledišta, ukratko, elemenata koji su predlagali otpor i bunt, ali i elemenata koji su realnije gledali i na samo stanje u stranci, i bili skloni kompromisima. Ovo posebno važi za vodstvo stranke, koje se dosta odvojilo od seljačkog radikalizma.

Većina radikalских poslamicima sa sela bili su za to, da se odmah vrate u svoja mesta i započnu borbu protiv vlade, najpre onom, za seljake najpopularnijom merom — odbijanjem plaćanja poreza. Međutim, prema jednoj izjavi Save Grujića, on sam, zatim Nikola Pašić i još jedan od istaknutih radikalnih vođa nastojali su da zadrže stranku od potpunog raskida sa skupštinom, da nađu rešenje u daljem radu skupštine prema ustavu i poslovnom redu, i da učine apel namesništvu. Sam Ristić, kao da je bio sklon prilagođavanju situaciji, eventualno i izmenama u vladu.

U oceni držanja namesnika, austro-ugarski poslanik Thoemmel napomenuo je da je drugi namesnik (Protić) konsekventno za represivne mere prema radikalima, dok Ristić izgleda da je sklon paktiranju. Međutim, to je bilo u vreme neizvesne situacije u skupštini, odmah posle izbora, kada liberali još nisu iskonstruisali većinu. Posle „rešenja“ situacije, pridruživanjem novih mandata liberalnoj stranci, izgleda da je uticaj vlade na Ristića ojačao, u smislu održanja stanja stvari po svaku cenu. Ristić je odbio da primi deputaciju radikala na čelu sa Savom Gruijićem, koja je spremila svoje predloge za rešenje krize.

Liberal Živan Živanović, koji je u svojoj političkoj istoriji Srbije za svaki potez liberala našao neko opravdavanje, ovaj postupak Rištićev objašnjava uticajem Avakumovićeve vlade. I kada žali taj slučaj, žali ga samo zbog toga, što je mogla ostati neka sumnja na namesništvo, i što se nije razotkrila do kraja ova „igra“ radikalaca. Međutim, izgleda da su namere radikalnog vodstva u pogledu kompromisa bile ozbiljnije. Sam Živanović zapisao je da ga je tada predsednik državnog saveta, dr Lazar Dokić, upitao: „Pa, šta sad? Zar ne može stvar da se nekako uredi“, i na pitanje samog Živanovića, odgovorio: „Tako, na primer, kakva koalicija ili tako što!“ Međutim, Živanović ovo ne komentariše ozbiljno, već se radije poziva na kasnije događaje, smatrajući da su pogledi radikalaca već tada bili upereni na drugu stranu, — na kralja Milana, i da je to unapred isključivalo kompromis radikalaca sa namesništvom. Međutim, moglo se smatrati i da je radikalima bio prihvatljiviji kompromis sa namesništvom, nego kombinacija sa prognanim kraljem Milanom.

Ipak, činjenica je da se pomisao na intervenciju kralja Milana rano javlja. Thoemmel u jednom svom izveštaju napominje da se iz radikalnog tabora lansiraju verzije po kojima će kralj Milan eventualno stupiti na scenu u korist radikala. Ali, isto tako je činjenica da je radikalno vodstvo do poslednjeg momenta pokušavalo da postigne izvestan kompromis. U radikalnom klubu je zaključeno da se traži umereno mešovito ministarstvo, zatim konstituisanje i rad skupštine prema poslovnom redu: tek ako se u tome ne uspe, da se definitivno raskine sa no-

vom skupštinom i ne učestvuje u novim izborima. Radikalni klub je računao sa tim, da Austro-Ugarska ne bi priznala kao legitiman trgovacki ugovor koji bi izglasala u skupštini samo liberalna frakcija, i da bi samim tim liberalni režim morao da padne. U isto vreme Thoemmel izveštava da je vlada ostala pri odluci da ne odstupi ni korak, a to izgleda da sada podržavaju i oba namesnika. Kada su radikali pokušali da još jednom apeliraju na Ristića, ovaj nije htio da primi njihovu deputaciju.

Očigledno, vlada je ostala dosledna svojoj politici pritiska, odbijajući pregovore sa radikalima. Imajući za sobom namesništvo, osećala se potpuno sigurna. Utoliko je više bila izmenadžena događajima koji će je zajedno sa namesništvom zbaciti sa vlasti. Kada se kralj Aleksandar 1. aprila 1893. godine proglašio za punoletnog, liberali su mogli vikati i na kralja Milana i na radikale. Ali, u tim svojim povicima nalazili su slabu utehu za sve ono što su izgubili, i što su hteli bezobzirno da zadrže u svojim rukama, protivno svakoj ustavnosti i zakonitosti. Zaboravili su da je i dvor neki ustavni faktor, da samim tim i od njega mogu poteći protivustavne radnje. Realno posmatrajući, ono što su im nudili radikali kao kompromis, prevazilazilo je ono što su liberali mogli postići u redovnim uslovima, s obzirom na svoju stvarnu političku snagu.

Čudno je da su liberali u svojoj borbi protiv radikala zanemarili potrebu kompromisa sa dvorom, u onom širem smislu, koji je obuhvatao i zakonski prognanog, ali faktilički postojećeg bivšeg kralja Milana. Ovaj je nešto ranije čestitao liberalima na njihovom držanju prema radikalima, nudio im čak i svoju podršku, ali ona nije odgovarala oholom Ristiću. Utoliko se pre osetljivi kralj Milan mogao okrenuti na drugu stranu, — radikalima.

Zaboravljajući na uzroke, a trpeći neposredno od posledica, liberali su bili kivni na radikale zbog događaja od 1. aprila. Međutim, zaslepljenost liberalnih političara zbog ovog gubitka vlade i namesništva, suviše je radikalima pripisivala nekaku aktivnu ulogu u događajima. Kada Živan Živanović kasnije komentariše ono što mu u vreme samih događaja nije bilo jasno, suviše podvlači ulogu radikala u događajima 1. aprila. Naprimer, navodi kako je Dobra Ružić, nekada gonjen od naprednjaka, sada izrazio bojazan pred Dokićem, da ga ne uhapse liberali, na što mu je Dokić odgovorio: „Neće imati kad!” I kada je Ružić saopštio namjeru da se ukloni iz Beograda, Dokić mu je rekao: „Ostani, ostani još sutra!” A sutradan bio je 1. april. Živanović iz toga, i drugih kasnijih razgovora, zaključuje da su glavni radikalni ljudi bili posvećeni u zaveru, pa su i ostale radikale držali na okupu sve do 1. aprila. Međutim, biti posvećen u zaveru i očekivati 1. april, ne znači biti i odlučujući faktor. Čak i ako je Dokićevo odsustvo iz Srbije tokom marta bilo radi nekog dogovora sa kraljem Milanom, i to je bilo pre prihvatanje dvorskih kombinacija, nego aktivna politika. Sam Dokić nije bio među glavnim vođima radikalne stranke, s druge strane, uživao je poverenje dvora koje drugi radikali nisu uživali. Preko njega se ostvarivala jedna dvorska kombinacija; nisu radikali bili ti koji su svoju kombinaciju ostvarivali preko dvora. Konačno, dvorski udar nije izvršio malo

letni Aleksandar već, u njegovo ime, njegova oficirska okolina, ona ista, koja je na svojim mestima ostala po izričitoj želji kralja Milana.

Radikali su nesumnjivo bili sredstvo jedne nove kombinacije kralja Milana. Što su, dolazeći na vlast postali ponovo isključivi, pa se sukobili i sa dvorom, to je posledica a ne uzrok 1. aprila. I to prolazna posledica, plod iluzija radikalaca da su postali presudan faktor. Utoliko će biti dublje njihovo razočarenje kada budu ponovo pali s vlasti.

Ukratko, dvoru je bila potrebna privremena podrška ogorčenih radikalaca radi izvođenja državnog udara, a ne sama politika radikalne stranke. Ono što je neposredno posle 1. aprila nastalo, bio je prelazni period: za radikale, ka punoj vlasti, a za dvor — ka odvajanju od radikalaca. Sukobi su bili neizbežni.

3.

Prva faza u odnosima radikalaca i kralja Aleksandra, posle 1. aprila, kada je zbačeno namesništvo sa svojom vladom i obrazovana vlada dr Laze Dokića, bila je prilično idilična. U svojoj proklamaciji od 1. aprila, kralj je osudio prethodni režim i najavio novu eru ustavnosti: „U današnje vreme trebalo bi da se narodni život razvija mirno pod zaštitom Ustava, koji je moj uzvišeni otac, u dogovoru sa svima partijama i u saglasnosti s narodom dao zemlji. Na žalost, Ustav je u poslednje vreme tako jako ugrožen, građanska prava mojih dragih Srba dovedena u takvu opasnost, ustavni položaj Narodnog Predstavništva tako jako poñižen, da ne mogu oklevati da pustim da ovo nesretno stanje i dalje traje. Srbi! Od današnjeg dana ja uzimam kraljevsku vlast u svoje ruke. Od današnjeg dana stupa Ustav u svoju potpunu silu i važnost.”

Da bi se stvorile legalne osnove za novo stanje i prilagodile novim političkim odnosima, pristupilo se i izborima za novu skupštinu. Liberali nisu učestvovali na izborima, ističući sa svoje strane, da je tek sa 1. aprilom narušena ustavnost u zemlji: „Narodna liberalna stranka — kaže se u njenom proglašu — ne može i neće da prizna ni jednom reći, ni jednim delom svojim, time stvoreno bezustavno stanje u našoj zemlji.”

Pored legalnih izbora, koji su dali radikalima ponovo većinu, nastala su i manje legalna zbacivanja opštinskih uprava, na sličan način na koji su ih ranije liberali preuzeeli. Žalbe nisu izostale, ali se kralj na njih nije obazirao. Jednoj deputaciji, koja je došla da se žali na beza konje, kralj je doslovno rekao: „Pod ovom vladom nema nezakonitosti, niti o tome može biti reči. Ja verujem i znam da vlada staje na put svim nezakonistostima.”

Juna meseca, kralj se svečano zakleo na ustav. Taj čin, u draštičnoj suprotnosti sa kasnijim događajima, kako u pogledu odnosa između kralja i radikalaca, tako i u odnosu kralja prema ustavu, bio je predmet opisa različitih učesnika i posmatrača. Posebno onih, koji su sa tim opisom započinjali da bi izneli sve protivrečnosti i kontraste daljih zbivanja. Posebnu pažnju pored već pomenutih izveštaja austro-ugarskog poslanstva, privlači jedan dokumenat, — saopštenje Vučašina Pe-

trovića, ministra finansija u nekoliko vlada. Dokumenat će se koristiti u nekoliko navrata, naporedo sa ostalim dokumentima, jer ocrtava razvoj situacije od juna 1893. do aprila 1895. godine.

Narodno pozorište, gde se odigrao ovaj svečani, i stvarno teatralan čin, bilo je ispunjeno narodnim poslanicima, u svečanim odelima, ukrašenim ordenjem, i posebnom medaljom izlivenom za ovu priliku, u kojoj je ugraviran istorijski datum — 1. april 1893. — i na poledini, parola dana: da od danas stupa ustav u važnost sa najpunijom snagom.

Posle polaganja zakletve, bili su svi poslanici pozvani u dvor na ručak. Kralj je takođe bio za trpezom, okružen radikalnom skupštinom. Opozicioni poslanici, njih deset na broju, zauzeli su mesta na kraju stola, daleko od počasnog mesta na kome je kralj sedeо. Posle ručka, u dvorskem vrtu igrali su kolo poslanici i ministri, a igrao je i sam kralj. Da novo jedinstvo bude što upečatljivije, kralj se uhvatio u kolo između radikalne levice i radikalne desnice: između Dimitrija Katića i Laze Dokića. U ovom društvu nedostajao je samo Nikola Pašić, tada poslanik u Petrogradu.

Možda u slikanju ove idile ima i preteranosti, radi oštrijeg kontrasta sa onim što je sledovalo. Kratak izveštaj Thoemmela o vanrednom sazivu skupštine, sadrži i izvesne nijanse. Osvrćući se na kraljevu besedu kojom je vanredni saziv skupštine otvoren, napominje da su po hvale kralju Miljanu kao tvorcu sadašnjeg ustava ostale bez odjeka u skupštini, dok su ostali pasusi, naročito onaj o uklanjanju namesništva i liberalnog režima izazvali češće povike „živeo”. Sve u svemu, nije došlo do izražaja neko veće oduševljenje. Još manje se ono moglo javiti van skupštine. Verovatno se ona ista javnost, koja nije odobravala ni mere liberalne vlade, zbog njenih preteranosti, našla pred činjenicom da sada ponovno oživljuje radikalizam sa svojom istom takvom isključivošću. Što su bili nezadovoljni pripadnici drugih partija, liberalne i radikalne, to je razumljivo, ali je i objektivnija varoška javnost zamerala suviše oštrog osudi namesništva i režima srušenog sa njim, ukratko suviše radikalском tonu prestone besede. Liberalna štampa pisala je oštrot protiv novog režima, čak i protiv kralja, što je u nekoliko mahova dovelo do konfiskacije „Srpske zastave”. I naprednjačka štampa, do tada na strani kralja i na ratnoj nozi sa liberalima, srdila se zbog ponovnog rađanja radikalne prepotencije, koja se manifestovala i u prestonoj besedi.

Ali, prestona beseda bila je samo uvod u ono što će daleko oštiri doći do izraza u skupštinskoj adresi: ona je sadržala zaključak da se podigne optužba protiv bivšeg Avakumovićevog ministarstva. Priličan broj poslanika tražio je da se optužba proširi i na bivše namesnike. Sa svoje strane, Garašanin je to smatrao kao logičnije, naravno da bi opravdao zahtev da se ministri razreše odgovornosti. Naprednjačka manjina u skupštini (deset poslanika) na čelu sa Garašaninom, izjavila je da se ne slaže sa nacrtom adresе; ne podnosi poseban nacrt, ali ne želi da glasa ni za postojeći. Udaljila se iz skupštine kada je došlo do glasanja.

Publika, koja nije izrazito radikalna, očekivala je da se kralj neće suviše identifikovati sa adresom; posebno, da će se suprotstaviti optužbi liberala. Niko nije proglašavao srušeni Avakumovićev režim za obrazac državničke mudrosti i vrlina. Ali, bilo je isto tako izvesno da ni prvo

radikalno izdanje vlade, od početka 1889. do avgusta 1892. ni u kom slučaju nije bilo bolje; takođe je od vremena svoje rehabilitacije, 1. aprila, mnogo učinilo ili dozvolilo da se učini, što se nalazilo kao argument optužbe protiv Avakumića i drugova.

Ali, ovakav ustupak pritisku radikala bio je neophodan. Dokićev kabinet i sam kralj zapali su u teškoće, jer se radikalizam ponovo silio: napetost je tražila otvaranje nekih ventila. Pritisak bi inače bio veći na drugoj, još opasnijoj strani. Velika većina poslanika, a naročito radikalni vođi, nisu hteli da čuju za Dokićeve ministarstvo, a posebno su tražili radikalnog ministra vojnog. Jedna frakcija htela je čak da akt od 1. aprila proglaši za nevažeći, i da do faktičkog punoletstva kraljevog uspostavi jedno potpuno radikalno namesništvo. Ako se ipak, uprkos svemu, održao umereni Dokićev kabinet, sa radikalima malo ugodnim Savom Grujićem kao ministrom vojnim, to se možda dogodilo najviše zbog bezobzirnog kompromitovanja i predaje omrznutog Avakumovićevog režima.

Na dvorskom ručku, koji je priređen za strane predstavnike, Thoemmel je čestitao kralju, ali je ujedno izrazio mišljenje da osuda Avakumovićevog kabineta možda neće poslužiti onim tendencijama izmirenja i otklanjanja partijskih sukoba, koje je sadašnja vlada proglašovala. Međutim, nije bilo teško otkriti da kralj — više nego što je Thoemmel dотле verovao — стоји na strani radikala, ubeden da je predaja liberalnog kabineta bila zapovest nužnosti, da bi se izbegle komplikacije na drugim stranama.

4.

Kraljevo bratimljenje sa narodom, posle scena u skupštini i na dvorskem ručku, trebalo je da se nastavi i neposredno u narodu. Radikali su i to organizovali, — „radikalnom kralju” odgovarao je radikalni narod. Kralj je već pre polaganja zakletve na ustav napravio kraće putovanje, koje nije bilo bez političkih poteza. Tom prilikom je izdao ministru vojnom naredbu, „da odmah opozove naredbu, kojom je radnicima u fabriци i ostalim vojnim radionicama u Kragujevcu zabranio glasanje pri izborima”. Njegovo drugo putovanje, nešto duže, bilo je još bogatije političkim potezima posebno značajne prirode, nesumnjivo u režiji radikalne stranke. Tu posebno treba pomenuti polaganje venca na grob osnivača suparničke dinastije, — Karadorda u Topoli, sa priznanjem „onom čoveku, koji je prvi počeo ustanak za oslobođenje Srbije — velikom Karadordu!” Drugi akt izmirenja odnosio se na Timočku bunu: „Ja znam — rekao je kralj — da 1883. Crnorečani nisu ustali protiv Kralja, jer za taj pokret nose odgovornost ljudi, koji su nalazili svojih naročitih razloga u težnji da zavadaju Kralja s narodom.”

Radikali su mogli biti zadovoljni režijom kraljevog puta po Srbiji, ali upravo ta radikalna nametljivost izazvala je u kralju suprotno dejstvo. Sam kralj je kasnije u jednom poverljivom razgovoru izjavio: „Posle puta u unutrašnjost, odstupio sam od mišljenja koje sam gajio prema radikalima. Moje razočarenje raslo je sa svakim danom”. Ovacije radikala na tome putu, svojom suvišnom preteranošću, bile su

kralju podozrive i neprijatne; posebno zbog gotovo potpune apstinenije drugih dveju stranaka, o kojima je kralj takođe morao voditi računa.

Potpunosti radi, treba pomenuti još jedan put koji je ovome sledovao, put u inostranstvo, koji je dao prilike za susret sa kraljem Milanom i razgovor između sina i oca. Od tada kralj Aleksandar hoda u višestrukom smislu stopama svoga oca — možda sa više opreznosti i uzdržanosti — što je u radikalnim krugovima rđavo zabeleženo. Sa radikalne strane isticana bliskost kralja i naroda, tj. radikalne partije, ustupila je mesto nešto hladnijim osećanjima. Radikalni vodi počeli su da se boje za svoje položaje; strahovali su od mladog kralja kao još nedovoljno određene potencije, čak i više nego od udaljenog kralja Milana.

Osnovi za podozrenje radikala prema kralju bili su višestruki. Ali su takođe bili mnogobrojni i povodi koje su radikali davali kralju da bude sve manje zadovoljan novim režimom. Radikalna stranka nije obustavljala svoj pritisak, ne vodeći, s jedne strane računa o prerogativima krune, stvarajući nove povode za sukobe sa dvorom; s druge strane, stvarala je teškoće i vlasti, koju nije smatrala dovoljno radikalnom, pa se vlada nalazila pod pritiskom stranke i pod pritiskom dvora. Još dok je kralj bio na putu po Srbiji, po Beogradu su kružili glasovi o ostavkama ministara, i izgledale su verovatne promene u vlasti na početku jesenjeg zasedanja skupštine. Jedino što je izgledalo stabilno u tadašnjoj situaciji, bio je radikalni glavni odbor, od koga su poticale sve zapovesti, a kome nije nedostajao ni vođa, jer je Pašić uporno odbijao da ode na svoje poslaničko mesto u Petrograd, želeći da ostane u Beogradu za vreme skupštinskog zasedanja i očekivanih promena u vlasti. Naravno, želje se nisu ograničavale samo na promenu vlasti, u smislu njene radikalizacije. Nastojalo se da se uklone i svi viši činovnici koji nisu izrazito radikalni. Pri tome opet — napominje Thoemmel u svome izveštaju — kao i najčešće u ovoj zemlji, partijski interesi postaju nadređeni potrebama sredene uprave. Zemlja se nalazi opet, kao i ranije, pred partijskim režimom „in optima forma“ i potrebna je samo jedna prilika, pa da se ovaj režim, kao i raniji liberalni, ne uzdrži od kršenja ustava i mera nasilja prema pripadnicima opozicije.

Položaj vlade bio je utoliko teži, što je njen predsednik Dokić bio već nedeljama teško bolestan, a po svim izgledima nije mu bilo spasa. Kralj je u već izvesnoj Dokićevoj smrti video veliku nesreću. Ostalo bi mu jedino da imenuje za ministra predsednika generala Savu Grujića, ali se postavljalo pitanje da li će radikalni glavni odbor protestovati protiv takvog nimenovanja. Položaj Save Grujića u radikalnoj partiji nije bio naročito povoljan, — nisu ga smatrali za dovoljno sigurnog.

Tokom oktobra nisu se razvijala samo podozrenja u odnosima kralja i radikala, već je došlo i do prvih otvorenih čarki. Kralj je nameravao da bivšeg ministra Franasovića, naprednjaka, pošalje u Pariz za poslanika. Radikalni zbor, koji se držao u Čačku, pored ostalih rezolucija sastavio je i adresu kralju, u kojoj je tražio da se sva lica, koja se još nalaze u službi i na položajima, a nisu proverene radikalne boje, uklone. Posebno je traženo da izostane nameravano imenovanje pukovnika Franasovića za poslanika u Parizu. Ova se stvar na sličan način raspravljala i u ministarskom savetu. Grujić je izjavio kralju da će

ministar privrede i ministar pravde podneti ostavke u slučaju da Franasović bude naimenovan. Kralj nije ustuknuo. Odgovorio je da ne dopušta da se diraju njegove kraljevske prerogative, i da će Franasović ići u Pariz. Ministri ipak nisu podneli ostavke.

Još jedan slučaj je pokazao da kralj počinje sa otvorenim otporom radikalnoj stranci. Naterao je Pašića da ode na svoje posalničko mesto u Petrograd.

Sve su to bili samo spoljni znaci dubljih odluka i promena u kraljevom držanju. Slični znaci primetili su se i u dvoru, koji su odavali nezadovoljstvo radikalnim režimom. Već u toku meseca oktobra primećene su posete kralju, koje su činili mnogi protivnici radikala. Iz toga se zaključivalo, da se kralj nosi mišlu da promeni vladu. Najčešće su se kod kralja pojavljivali Milutin Garašanin, Stojan Novaković, Andra Đorđević, Svetomir Nikolajević i Vukašin Petrović, većinom izraziti naprednjaci i ogorčeni protivnici radikala.

Primećene posete dvoru, mogle su izazvati podozrenje u pogledu kraljevog držanja prema radijalima, ali razgovori koji su vođeni, i u koje posmatrači nisu bili upućeni, pokazuju da je kralj ne samo odlučio da raskine sa radijalima, već pripremao i planove kako da to učini. O tome svedoči i zabeleška Vukašina Petrovića o njegovim razgovorima sa kraljem Aleksandrom.

Vukašin Petrović je imao prvi put priliku da razgovara sa kraljem krajem oktobra. Razgovor je trajao od osam časova uveče, do dva časa posle ponoći. Kralj se žalio na ministre, naročito na predsednika vlade, generala Savu Grujića. Izražavao se o njemu kao o neiskrenom čoveku, kome se ne može pokloniti poverenje. Sa svoje strane, Vukašin Petrović je skrenuo pažnju kralju, da čini neoprostivu grešku time što dozvoljava da se progone bivši liberalni ministri, i savetovao je kralju da preduzme sve što bi moglo doprineti njihovom oslobođenju od optužbe, Potrudio se da objasni kralju da je to u njegovom sopstvenom interesu, kako bi izbegao da zapadne u potpunu zavisnost od radikala. Naprednjačka partija bila je iscrpna i slaba, liberalna partija bila je paralizana optužbom njenih ministara, pa su radikali bili utoliko jači.

Petrović je istog dana saopštio Milutinu Garašaninu svoj razgovor s kraljem. Ali, Garašanin je bio već ispunjen nekim nepoverenjem prema kralju. Slušajući Petrovića, rekao je: „Pazite šta radite! Mnoge su stvari drugčije, nego što vam je kralj rekao. Sava Grujić nije tako rđav, kako ga on sada predstavlja.“ Sa Petrovićevim korakom u korist oslobođenja liberalnih ministara Garašanin se složio, dodajući da i on sam zna da se kralj već od dužeg vremena bavi tom mišlju. S druge strane, kralj želi fuziju liberala i naprednjaka, kako bi ih ujedinjene upotrebio protiv radikala. Ali, Garašanin nije želeo da se upušta ni u kakav sporazum sa kraljem. „Kralj — rekao je Garašanin — hoće da otera radikale, ali na račun svoga oca i na našu odgovornost. Sa svojim ocem može da radi šta hoće, ali mi nećemo da nas upotrebi kao mašice kojima će moći da vadi kestenje iz vatre.“

Pored Garašanina i Stojan Novaković, koji je takođe često išao u dvor, ispoljio je odlučnost u tome pogledu, da ne posluži kralju kao sredstvo za proganjanje radikala.

Kralj se nije zadržao samo na razgovorima sa vođima naprednjačke opozicije, već je Vukašinu Petroviću — manje naprednjaku i više dvorskom čoveku — poverio i specijalnu misiju u Beču. Već od tada se kralj ne bavi samo planovima za rušenje radikalnog režima, već priprema i teren u Beču za svoje planove. Prva misija u tome pogledu, poverena Vukašinu Petroviću, imala je za cilj da bečkim zvaničnim krugovima predloži u kakvoj se situaciji kralj nalazi, i da sa njega skine odgovornost za sve što se u Srbiji može dogoditi, odnosno da je prebací na Grujićevu vladu. Prema odgovoru koji je Vukašin Petrović dobio u ministarstvu spoljnih poslova u Beču, izgleda da u tome nije naročito uspeo. Taj je odgovor, kako ga je Petrović zabeležio, glasio je: „Mi odavde vidimo samo pojave koje se manifestuju u Beogradu i, otvoreno govoreći, one u nama ne izazivaju nikakvo zadovoljstvo. Nije naša stvar da ispitujemo od koga one dolaze, da li od kralja ili od vlade. Nama bi bilo takođe teško da odmerimo gde prestaje ili počinje odgovornost srpske vlade, a gde počinje ili prestaje odgovornost kralja. Za nas je važno da Srbija ne bude nekorektna, a vama moramo prepustiti da odlučite ko Srbiju predstavlja prema inostranstvu, kralj ili vlada. Od našeg suseda Srbije ne tražimo više, ali ni manje, nego da se prema nama korektno odnosi.”

5.

U izveštaju o svojoj bečkoj misiji, Vukašin je prikazao samo jednu stranu stvari, pokušaj skidanja odgovornosti sa kralja za stanje u Srbiji i politiku radikalne vlade prema Austriji. Šta je o prilikama u Srbiji govorio, nije zabeležio. Ali, o tome postoji zabeleška druge strane, sa kojom je vodio razgovor.

Vukašin Petrović izjavio je, da je bio pozvan od kralja Aleksandra da iskaže slobodno i otvoreno svoje mišljenje o situaciji u Srbiji. Kralju je rekao za sebe da nije nikakav izraziti političar, već stručnjak na finansijskom polju, koji se radije držao daleko od političkog života, mada je pripadao naprednjačkoj partiji. Ali je upravo stoga možda u mogućnosti da opštu situaciju hladnije i objektivnije procenjuje. U svome iskazivanju mišljenja nije htio da bude uzdržan. Rekao je, da po njegovom mišljenju stvari stoje vrlo rđavo. Radikalni režim vodi zemlju u propast. Njegove su kardinalne greške: dezorganizatorske težnje u unutrašnjim pitanjima, a spolja — neprijateljsko držanje prema Austro-Ugarskoj. Stanje stvari može se u malo reći karakterisati na sledeći način: prema spolja huškanje, u unutrašnjim odnosima nesigurnost, u pravosuđu rastrojstvo, u vojsci nered, u finansijama bankrot.

Kralj je želeo da čuje i njegove savete. Već se posavetovao sa raznim političarima, između ostalih i sa Garašaninom. Ovaj mu je predložio da poveri vladu Pašiću i mirno sačeka dok radikalni režim ne dovede do apsurda u ovom svom nefalsifikovanom izdanju, i dok partija i stanovništvo ne uvide da se došlo do jedne tačke od koje se dalje u istom pravcu ne može. Drugi su savetovali da kralj „pogazi“ ustav i upravlja po sopstvenom nahodenju.

Vukašin Petrović nije se slagao ni sa jednim ni sa drugim predlogom. Da se radikalni pravac još zaoštari Pašićevim ministarstvom i čeka dok se ovaj još većim greškama ne istroši do kraja — to bi bio suviše smeо eksperiment, koji bi i zemlju i dinastiju mogao iz osnova da uzdrma. Pašić je čovek osrednjeg značaja, ali vrlo vešt konspirator, i ne može se sagledati do kojih bi krajnosti išao. Još manje se mogao preporučiti državni udar. Kralj, koji se 1. aprila svečano zakleo na ustav, ne može nekoliko meseci kasnije ovaj ustav da ukine, a da svoj ugled ne pokopa za uvek.

Sadašnjem ministarstvu može da se predvidi jedva nešto duže trajanje od oko dve nedelje posle početka ozbiljnijih debata u skupštini. Izbor Pašića za predsednika skupštine, protivno kraljevoj želji, jasno pokazuje koliko se tvdoglav ponaša ova potpuno radikalna skupština. Posle sadašnjeg ministarstva, možda će kralj poveriti obrazovanje ministarstva jednom radikalnu umerenog pravca, verovatno Savi Gruiću, a posle njegovog sloma, koji se sa sigurnošću može predvideti, sve ministarske portfelje poverio bi sebi odanim višim oficirima. Nedostatak stručnosti i iskustva u poslovima naknadno bi se time, što bi bivši ministri i uopšte ljudi vredni na poslu, bez obzira na njihovu partisku pripadnost, bili postavljeni za načelnike odeljenja u ministarstvima i vodili stvarne poslove. Ovo bi ministarstvo odmah raspisalo nove izbore i tako ih vodilo, da ne dođe do poplave radikalnih elemenata. Iz nove skupštine bi se obrazovalo koaliciono ministarstvo svih umerenih parija.

Kralj je do sada činio veliku grešku: bio je radikalni, a ne srpski kralj. On mora da pokaže da stoji iznad partija, da ne pripada samo radikalima. Dobru priliku za takvu demonstraciju pruža proces koji se vodi protiv liberalnih ministara. Rašireno je gledište, da kralj želi njihovu osudu; čak su i sudije zaplašeni ovom tobožnjom kraljevom željom. Međutim, ne treba da dođe do osude.

Pored toga, što je u poverljivoj misiji uputio Vukašina Petrovića u Beč, kralj Aleksandar je i sam nastojao da se opravda pred austro-ugarskim poslanikom Thoemmelom. „Vi ste prva i jedina ličnost — rekao mu je kralj — kojoj ja svoje misli izlažem na način pun poverenja. Ovo činim radi vaše informacije, a vašim posredstvom i radi orientacije grofa (Kalnoky-a, ministra spoljnih poslova), da bi on, kao i Nj. V. car, imali ključ za razumevanje događaja koji će se kod nas u bliskom vremenu odvijati, i da ne bi moju ličnost suviše identificirali sa mojoj vladom.”

U tom razgovoru kralj je najpre Toemmelu pitao za njegovo mišljenje o stanju u Srbiji. Thoemmel je svoje mišljenje, prilično crno, otvoreno izneo. Ministri — elita partije — moralno su ispod nivoa svojih zadataka; zakonitost, častoljublje, patriotizam, političke i građanske vrline, ništavni su pojmovi; najniži elementi stanovništva vladaju i još nisu došli do svoga cilja; liberalni režim je oglašen kao osuđen. Ali radikalna era — pre i posle 1. aprila — nije se manje ogrešila o ustav i zakonitost; na međunarodnom polju liberalni režim, srušen 1. aprila, bio je ikorektniji. Radikalni režim je uvek dvoličan; nečastan, špekuliše sa prljavim elementima; državna i komunalna uprava, narodno predstavništvo i zakonodavstvo, pravosuđe, — korumpirani su i na-

službi samo partijskim ciljevima; ustav je vajipući kontrast sa kulturnim, moralnim i društvenim prilikama u zemlji; gvozdeni obruč radikalizma mora da se slomije, kako bi dao maha i dvema drugim partijama; najzad, i na kraju, mora se jednom početi sa lečenjem unutrašnjih odnosa i napuste famozne „nacionalne aspiracije” i sa njima ludilo veličine, koje je u ostroj suprotnosti sa stvarnošću i upropošćujuće za finansije.

Kralj je Thoemmelu dao za pravo. Istina je i ono što je rečeno o ministrima, a ipak je upravo sadašnje ministarstvo još uvek najpodnošljivije, koje partija može da pruži. Najbolji i kralju najodaniji su Grujić i Nikolić, ali oni su slabici, i mogli su svoju poziciju da zadrže do sada samo zbog svoje bezvoljnosti i poslušnosti prema radikalnom glavnom odboru. Grujić, koji drži i vojno ministarstvo, osim toga je za vojnu upravu potpuno nesposoban. Obojica su glavnom odboru trn u oku. Ovaj traži Pašića, i vladu koju bi Pašić obrazovao. Kralja je koštalo muke da Pašića zadrži u Petrogradu i pruži otpor nekim drugim radikalnim preteranostima. Vujić je kao ministar finansija propao, ali uprkos svoga fijaska, još uvek ima dovoljno pristalica u partiji, koji bi ga čak želeli za ministra-predsednika ili ministra spoljnih poslova. Druga finansijska veličina i, pored Stojana Protića, kandidat za resor finansija je dr Paču. Ali, njegov je program gotovo identičan sa objavom državnog bankrota. Dajući karakteristike još nekih vodećih ličnosti iz radikalne stranke, kralj je zaključio: „Tako ja stojim nasuprot falangi vladajuće partije bespomoćan”. Mogao je samo da se nada zavadi partijskih vođa. Oni su ljudi bez karaktera, lenji, nerazumni i za posao nesposobni, ali ukoliko su nesposobniji, utoliko su ambiciozniji: svaki od njih hoće da bude ministar ili viši činovnik, da bi državu eksploatisao u sopstvenu korist.

Sadašnje ministarstvo 1. julja se već nedeljama. Nažalost, poslednjih dana je između njega i glavnog odbora nastao neki truli mir, koji produžuje njegovo trajanje. Ali, koliko dugo? Ako ga uskoro glavni odbor ne bude doveo do pada, kralj će morati da preuzme inicijativu, i da ostvari jedan definitivum u predsedništvu ministarstva, umesto dosadašnjeg Grujićevog provizoriјuma. U krugovima partije nalazi se toliko ličnosti, koje su i po mišljenje glavnog odbora sposobne za ministre, da se može stvoriti jedva više od dve do tri kombinacije. Ali ni tim vladama ne može biti suđeno dugo trajanje, zbog uobičajene zavisti i intrigama među ovim ljudima.

Tek kada na takav način partijski korifeji budu izigrani i iskorisceni, tek kada se štetnost radikalizma bude na svim stranama manifestovala, može se nadati jednom poboljšanju. Proces dekompozicije radikala mogao bi trajati jednu godinu, možda i manje, ali je on jedino sredstvo da se bez potresa partijski despotizam dovede do pada i da maha boljim elementima.

Gotovo u isto vreme kada je ovo kralj Aleksandar saopštavao Thoemmu, u Beč je u novoj misiji otišao M. Bogičević, koji je učinio slična saopštenja, ali još odlučnija u pogledu kraljevih namera.

Bogičevića je kralj Aleksandar prethodno primio u audijenciji i, kao ranije Garašanina, pitao šta misli o stanju u zemlji. Bogičevićevu mišljenje se uglavnom podudarao sa Garašaninovim mišljenjem. Posle

dužeg razgovora, kralj je doslovno rekao: „Posle puta u unutrašnjost zemlje, odstupio sam od mišljenja koje sam gajio prema radikalima. Moje razočarenje raslo je sa svakim danom. Ali, moram da imam strpljenja, i izvesno vreme ču strpljivo sve podnosi. Gospoda hoće da mi nature za ministre ljudi po svome izboru. Ja ču ih prihvati. Najzad, pristaću i na Pašića i Taušanovića. Ali, kažem vam bez preterivanja, da duže ne mogu vladati sa radikalima... Ja ih sada ne mogu otpustiti. Najpre mora da imam budžet. Takođe želim da vidim zajam odobren u celini. A tada sam sebi obeleio sledeći put: postaviću jedno neutralno ministarstvo koje neće biti sastavljeno ni iz jedne partije, i koje će pokušati da radi sa ovom skupštinom. Ako se to pokaže kao nemoguće, tada moraju biti raspisani novi izbori. Ako opet dode u skupštinu radikalna većina, poslaću deputate kućama. U ovom slučaju učinio bi se pokušaj da se izvrši ustavna promena. Ako budu stvari tako stajale, da za ovu nema izgleda — tada mi neće ništa drugo ostati nego da stavim na scenu prvi, tj. jedan drugi april.” Aluzija je bila očigledna, nov državni udar bio je već na pomolu.

6.

Stvari se nisu razvijale prema onom delu kraljevog plana, koji je predviđao neku vrstu trošenja radikalne stranke do njenog punog kompromitovanja, kada više neće biti moguć nikakav njen režim, ma je i misao o nekoj naglijoj promeni uzimala sve više maha. Naporedo sa tim postajali su otvoreniji i sukobi sa radikalnom strankom, i kraljevo dogovaranje sa drugim političkim ličnostima.

U međuvremenu, početkom novembra, sastala se narodna skupština u svoj redovni saziv. Prilikom otvaranja skupštine, kralj je govorio pred gotovo praznim klupama. Njegova beseda je ovoga puta bila manje uspela nego na skupštini početkom jula. Auditorijum je bio čisto-krvno radikalni, najmanje tri četvrtine bili su seljaci ili popovi, u najčešće malo doteranim odećama. Liberali nisu bili ni zastupljeni u ovoj skupštini, a naprednjaci neznatno. Skupštinska adresa predstavljava je parafrazu besede. U suprotnosti sa lepim frazama, raspoloženje u skupštini bilo je uocljivo miltavo, može se čak reći ravnodušno. Od punog broja, 134 poslanika, u Beograd nije došlo više od 90, a u samoj skupštini nije našlo za dobro da se pojavi više od oko 70.

Verzije o kombinacijama vlade sa Dokićem, Pašićem, Grujićem i drugim radikalnim vodima, odnosno modifikaciji „umerenog radikalnog režima”, bile su sve aktuelnije. Ministar spoljnih poslova Nikolić poverio je Thoemmelu da će kralj možda već idućih dana biti prinudjen, zbog beznadežne bolesti ministra-predsednika Dokića, a da bi stao na put špekulacijama radikalnog glavnog odbora, — da stvari jedan definitivum. Predsedništvo ministarstva, možda i ministarstvo spoljnih poslova, trebalo je preneti na Savu Grujića, i promeniti dva-tri druga ministra. Pašić će u svakom slučaju biti zadržan u Petrogradu.

Kada je došlo do obrazovanja nove vlade, nisu se ispunili u potpunosti kraljevi planovi. Sava Grujić, dotadašnji ministar vojni, postao je predsednik vlade, a u „novoj” vladi nalazio se samo jedan novi čovek

— Milenko Vesnić. Dotadašnji ministar spoljnih poslova, Andra Nikolić, odstupio je potpuno. Kako Thoemmel navodi, on je učinio nešto dotele nečuveno u Srbiji: trebalo je da zadrži ministarstvo spoljnih poslova ili dobije ministarstvo prosvete i vera, ali je odbio i jedno i drugo! Prvi resor sa obrazloženjem da jedan ministar spoljnih poslova ne može i ne sme da zavisi od diktata radikalnog kluba; drugi resor, jer ne može da se složi sa mitropolitom Mihailom.

Čitava ova kriza ostavila je dubok utisak na kralja Aleksandra. Thoemmu je rekao da je povodom formiranja nove vlade imao teške dane. Pašić nije htio da se odazove ni pozivima glavnog odbora, najviše stoga, što je suviše lukav; nije htio da preuzme formiranje vlade dok su na tapetu pitanja koja mogu vlasti slomiti vrat, kao što su odnosi sa Austrijom i budžet. Velimirović je zadržao svoje predsedništvo u državnom sudu za suđenje bivšim liberalnim ministrima, i time takođe izbegao da uđe u vladu. Kralj je morao da zadrži Grujića kao ministra predsednika i još se radovati što je on preuzeo ministarstvo spoljnih poslova i dalje vodio ministarstvo vojno, makako ovom poslednjem malo dorastao. Kralj je predložio jedno za drugim pet kandidata za ministra vojnog, ali su se oduprli velikani glavnog odbora. Sam kralj morao je da odbije dva njihova kandidata. Ljudi u odboru težili su svim sredstvima za što većom radikalizacijom već i onako deprimirane i zanemarene vojske. U tom pitanju je skoro došlo do prekida između kralja i partijskih vođa. Vujić je htio sam da se povuče, ali pošto niko nije htio da preuzme njegov resor, morao je da ostane, ma koliko da kralju nije konvenirao. Novi ministar prosvete i vera takođe nije čovek za ovo mesto, ali je njegovo naimenovanje pogodno da pobudi u partiji zavist i ljubomoru prema ovom „parvenu“-u i naškodi njenom jedinstvu.

Prema tome, zaključio je kralj, bivše Dokićev ministarstvo nije okončano onako kao što je on želeo. S njim stvarno nije bilo svršeno, nije ustupilo mesto novoj garnituri ljudi iz radikalnog tabora, i kralj nije ništa bliže prišao cilju koji je ranije obeležio.

Ipak, računalo se sa tim da je trajanje Grurjićevog kabineta ograničeno. Čim se završi suđenje bivšim liberalnim ministrima, verovatno njihovim oslobođenjem od optužbi, dakle za oko četiri do pet nedelja, Grujićeva vlast bi bila bi zamenjena oštire naglašenom radikalnom vladom Velimirovića, sa pretežno novim ljudima. Posle Velimirovićevog kabineta, bilo bi moguće najviše još jedno radikalno ministarstvo, jer će radikalni režim biti u međuvremenu, čak i u krugu same partije, diskreditovan. Kralj se nadao da će moći već idućeg proleća pomoći novih izbora da inauguriše jedan režim koji bi nosile sve tri partije, i koji bi bio snošljiv i u unutrašnjem i spoljnjem pogledu.

Kralj je smatrao, još odlučnije nego ranije, da je radikalni nasilnički režim opasan i štetan. Još pre kratkog vremena verovao je da se procesu preobražaja može odmeriti rok od jedne godine. Ali, to ne ide i mora se ranije, što je pre moguće učiniti kraj, ako se ne želi da reskira najgore. Ako dekompozicija u radikalnom taboru, u kome ne vlasta naročita sloga, ne nastupi sama po sebi, mora joj se pripomoći. U tome pogledu, kralj je svakako prešao granice dozvoljenog, kada je zatražio pomoć Austrije. Doslovno je Thoemmu rekao: „U ovom pogledu možete vi i vaša vlasta da mi pomognete, ako bi — moram pod pritiskom

nužnosti ovo da izjavim bez okolišenja — prema sadašnjoj i idućim radikalnim vladama u poslovnim odnosima i u štampi zauzeli što izrazitije preteći stav; to bi njeno trajanje utoliko ranije stavilo u pitanje.” Thoemmel je bio prinuđen da se u „opštem i neodređenim obliku” ogradi od takvih kraljevih zahteva.

Tokom decembra stvari su uzimale sve gori tok. Kraljevo nezadovoljstvo radikalima prenelo se i na Grujićevu vladu i na samog Grujića. Prema kraljevoj izjavi Thoemmelu, Grujićev kabinet je — više nego što je verovao — slab i neumešan, bez volje i autoriteta, a sam Grujić je slab i beskarakteran. Dok je kralj nastojao da Pašića drži na odstojanju, Grujić je bio taj, koji je ubrzavao njegov dolazak. Kralj mu je kao uslov pri obrazovanju vlade postavio da izravna nesuglasice sa austro-ugarskom monarhijom i da vojsku, posebno njen oficirski kor sačuva od infekcija radikalizma. Ništa od svega toga!

Druga važna ličnost vlade, ministar Vujić, podneo je kralju na potpis nacrt zakona koji sadrži lukavo prikrivene odredbe, čija je tendencija da se zamašno proširi izborno pravo, specijalno u korist radikala. Time bi se doveli na tapet još lošiji elementi nego što su dosadašnji. Kralj je zadržao akt i uz pomoć stručnjaka, svojih prijatelja otkrio podvalu. Imao je još i druge obraćune sa ovom gospodom i nameravao je da odmah zatraži račune.

Ukratko, kralj je smatrao da mora preduzeti odlučne mere još ranije nego što je dотле verovao. Neće pružati nikakvog povoda za optužbe o kršenju ustava ili zakona. Kako je god moguće, želeo je da pusti gospodu radijkale da vladaju, dok se skupština normalno ne završi. Do tada mogu ova gospoda do mile volje da ministre ili ministarstva odbacuju ili predlažu; ukoliko više, utoliko bolje. Kralj se neće protiviti ni Pašićevom kabinetu, jedino što neće prihvati radikalnog ministra vojnog. Ali, čim poslanici odu kućama, kralj se nadao da će moći da „raskine lance” i obrazuje jednu poslovnu vladu, iz cenjenih, ali što manje pronosiranih ličnosti. Uz pomoć takve vlade mogao bi eventualno da raspiše i nove izbore, koji bi sve tri partie doveli u skupštinu, i omogućili da se formira definitivna vlada, sastavljena iz svih triju partija.

Ukratko, iste ideje i planovi, samo sa pomeranjem roka izvršenja, uz stalne napomene da tako treba učiniti što pre. A to što pre, značilo je i pre nego što se uopšte može ostvariti smisleni plan, izžive i kompromituju različite varijante radikalnog režima. Prema tome, kralj je morao imati u rezervi i kombinaciju sa bržom smenom vade, ona je zaista i postojala. Događaji su ubrzali pokušaje sa njenim ostvarenjem, ali ujedno doveli kralja Aleksandra u bezizlaznu situaciju.

7.

Ubrzavanju sukoba kralja sa radikalnim režimom doprinelo je držanje radikalnog glavnog odbora, ali i same vlade. Ali, i izvesni kraljevi postupci, koje je smatrao kao nužnu odbranu svojih prerogativa.

Skupštinska zasedanja su bila odložena zbog praznika, ali to nije ublažilo situaciju i povode za sukobe. Oni su se javili povodom opštinskih izbora. Oni su ponovo ispali u korist radikalaca, ali nisu ni u kom slučaju tekli glatko. Pored toga, dali su povoda mnogim žalbama, sličnim onim, koje su ranije podizane protiv liberalne vlade. Brojne deputacije spremale su se da iznesu svoje žalbe kralju, koji svakako više nije mogao da odgovori: „režim od 1. aprila je režim zakonitosti”.

Kada su iz raznih krajeva došle deputacije da podnesu svoje žalbe, radikalni glavni odbor i ministri protivili su se da ih kralj primi. Kralj ih je ipak primio, i to neposredno, bez prisustva ministra. Kada je došlo do objašnjavanja oko ovog postupka, neki od ministara bili su grubi prema kralju, gotovo uvredljivi.

Kraljev lični odgovor bio je poverljivi poziv Svetomiru Nikolajeviću, sa zadatkom da obrazuje novu vladu. Nikolajević je već sledećeg dana predložio listu: on sam, predsednik vlade bez portfelja; Đoka Simić, tada poslanik u Beču, ministar spoljnih poslova; Vukašin Petrović, ministar finansija; pukovnik Srećković, ministar vojni... Odmah su upućeni emisari: kraljev sekretar Milićević u Pariz, da referiše o projektu nove vlade, major Rašić, kraljev adjutant u Beču, da upozna sa projektom Simića. Kralj Milan je bio protiv ove kombinacije i predložio je drugu, sa Milutinom Garašaninom kao predsednikom vlade. Simić je sa svoje strane izjavio da kombinacija nije oportuna, da je preuranjena, i odbio je da se primi položaja u vlasti.

Posle neuspeha sa ovom kombinacijom, kralj se pozvao Garašanina i Vukašina Petrovića, da bi im poverio obrazovanje jednog Garašaninovog kabineta. Obojica su odbijali: projekat je bio preuranjen i mogao je sve da upropasti. Kralj je odustao, Grujićev kabinet je i dalje ostao.

Slična verzija o događajima nalazi se i u saopštenju Vukašina Petrovića. Ali, karakteristično je da je Petrović nešto slično naslutio u razgovorima sa kraljem neposredno posle svog povratka iz Beča. Kada je kralju saopštilo rezultat svoje bečke misije, kralj mu je rekao da neće više dugo da drži radikale. Petrović ga je odvraćao od nagle promene, znajući da posle odstupanja radikalaca kralj neće tako lako moći da sastavi vladu; s druge strane, i sam je, slično Garašaninu, takvim savetom htio da se oslobodi ulaska u buduću vladu. Naravno, Petrović je prečtao prave motive takvog svog držanja. Naveo je kao argumenat da radikali raspolažu jakom većinom u zemlji i u skupštini; istina je da su se podvojili, ali će se odmah ujediniti čim izgube vlast i time postati još jači i za kralja opasniji. „Kralju — napominje Petrović — očigledno nisu odgovarali moji saveti. Otpustio me je, a da me nije pozvao da ga ponovo posetim.”

Tek sredinom decembra kralj je ponovo pozvao Vukašina Petrovića. Saopštio mu je svoju čvrstu odluku da „otera” radikale i obrazovanje kabineta poveri Svetomiru Nikolajeviću, državnom savetniku. Ne čekajući Petrovićev odgovor, kralj je dodao: „I vi mi morate dati reč, da ćete ući u Nikolajevićev kabinet, kao ministar finansija”. Petrović se odlučno izjasnio protiv Nikolajevićevog kabineta i otvoreno izjavio da ne misli da uđe ni u kakav kabinet koji bi neposredno sledovao radikalnom; a da će se prema Nikolajevićevom kabinetu držati odlučno negativno. Ovom prilikom Petrović je kralju ponovio savet: da radi-

kale ne udaljuje, već da ih ostavi u službi dok ih potpuno ne iskoristi. Već se javljaju znaci razdora u radikalnoj partiji; čak i u radikalnom skupštinskom klubu organizuje se opozicija protiv Grujićeve vlade. Petrović je upozorio kralja na to, i molio ga da posluša savet. Kralj je odbio i izjavio je da će drukčije postupiti.

Desetak dana kasnije, pri ponovnom susretu sa Petrovićem, kralj je izražavao čudne sumnje u Grujića i ministre. Ispričao je, kako je uhvatio Grujića u jednoj zaveri: „Grujić mi je savetovao da božićne praznike provedem u lovu u Rogotu. I u trenutku kada sam na to htio da se odlučim, došla su mi dva seljaka koja su mi na nesumnjiv način otkrili, da se u Rogotu sprema atentat na mene.” Petrović je svoju sumnju u to otvoreno izrazio. Kralj ga je uveravao da ima dokaze u rukama da su još prošlog leta hteli da ga otruju u Aranđelovcu, i to sa znanjem radikalnih ministara; onih, koji su mu dali zlonamerni savet da putuje u Topolu i položi venac na Karadžorđev grob.

Svakako da su ovakve, već bolesne sumnje produbljavale jaz između kralja i vlade. Odnosi su postali gotovo neodrživi. Kralj Aleksandar, usamljen i bez prijatelja, bez sigurne podrške, u nastojanju da se izbavi iz tegobne situacije, postao je razdražljiv, što protivnicima može dobro da dođe. „Ako se ne varam — naslućuje Thoemmel — on bi najradije voleo da već sada ima uza sebe oca. Ova eventualnost može da bude bliska.” Nekoliko dana kasnije, kralj je tu svoju namjeru neposredno saopštio Thoemmelu. To mu je poverio i Sava Grujić, i ujedno napomenuo da kralj „iza leda vlade smera različite, vrlo čudne promene režima”.

Događaji koji su sledovali, uglavnom su poznati, ako ne i sva njihova pozadina. Zasluzuje pažnju, od manje poznatih dokumenata, protokol o pregovorima vođenim u dvoru, istog dana kada je stigao kralj Milan u Beograd. U njemu su prilično opširno izneti prekori kralja Aleksandra radikalima, kao i uslovi za eventualno formiranje nove radikalne vlade. Niko od prisutnih radikala nije mogao odmah da ih prihvati, pa je odgovor odložen za sutradan. Ali, tada je nastavak pregovora već postao bespredmetan, jer je dvor prišao novim kombinacijama oko formiranja vlade. Naravno, stvar se razvijala mnogo teže, nego što se u dvoru smislilo. Ni Garašanin ni Novaković nisu hteli da se prime obrazovanja novog kabineta; liberalni vodi bili su još pred sudom. Nedostajalo je sposobnih i uglednih državnika, koji bi mogli da obrazuju antiradikalnu vladu. Tada je kralj pozvao Đordja Simića, koji je obrazovao prvo antiradikalno ministarstvo. Kako Vukašin Petrović napominje, — „22. februara izrazio je kralj javno najveće poverenje u Simićevu vladu, ali je nju već 21. marta odustio”.

Posle Simićevog odstupanja, obrazovanje nove vlade preuzeo je dotadašnji ministar unutrašnjih poslova, Svetomir Nikolajević. Vukašin Petrović napominje da je u ovaj kabinet morao i sam da uđe, jer se 10. januara obavezao kralju, da će ući u bilo koji kabinet, samo ne u onaj, neposredno posle pada radikalnog kabimenta. Imenovanje Nikolajevića za predsednika vlade smatralo se s pravom kao objava rata radikalnoj partiji. Kralj Aleksandar — beleži Nikolajević — bio je tako rđavo raspoložen prema radikalnoj partiji, da su ministri imali mnogo muke da ga umere u njegovom neprijateljstvu.

Beleške Vukašina Petrovića dodiruju i ustavnu promenu državnim udarom od 9. maja 1894. godine, — tu završnicu ove prve faze u pripremi ličnog režima. Za tu završnicu karakteristične su neke napomene Petrovićeve, mada uzgredne, kao i o kraljevoj „zahvalnosti” prema njemu, posle izvršenog zadatka.

Prvi napad na ustav, na koji se kralj prošlog juna tako svečano zakleo, bio je promena sastava Kasacionog suda. Od tada je kralj podgrejavao raspoloženje protiv ustava kod ministara, i zadobio neke od njih za ukidanje ustava, pa čak i za jedan absolutistički režim. Petrović se, kako on sam navodi, okrenuo protiv apsolutizma, i nije htio da ostane u kabinetu koji bi radio bez ustava, ali je i sam glasao za ukidanje ustava od 1888. Kada mu je kralj saopštio (6. maja), da on takođe ne želi da vlada bez ustava, i predložio uspostavljanje ustava od 1869. godine, Petrović je prihvatio predlog i preuzeo na sebe da pripremi sve što je za ovaj cilj bilo potrebno. Kada su ove predradnje bile gotove, kralj je proklamacijom objavio ukidanje ustava od 1888. i vraćanje na snagu ustava od 1869. godine.

U julu iste godine, kralj je oputovao za Karlsbad, i tom prilikom je Petrovića srdačno pohvalio za njegovu saradnju i uveravao ga u svoje iskreno poverenje. Ali — završava Petrović svoj istorijat državnih udara — već u januaru iduće godine bila je u tajnosti i njemu izrečena presuda, i 9. aprila 1895. bio je ministar van službe.

U čitavom ovom razvoju događaja, možda je preuveličavana uloga kralja Milana. Ako je on svojim prisustvom doprineo ostvarivanju, i to ne prilično umešnom, različitim kombinacijama, činjenica je da su one sazrevale u samom Aleksandru. Kada je krajem 1893. godine zapao u duboku krizu, pritisnut radikalnim provokacijama, nesumnjivo i bolestan, pozvao je u pomoć kralja Milana. Ali, kada bi opet stao na sopstvene noge, sposoban da svoje kombinacije sprovodi do kraja, onda je umeo, kao što će pokazati kasniji događaji, i da svome ocu pokaže put iz Srbije, sa koga se više neće vratiti.

Dr Miroslav R. Đorđević

LE COUP D'ETAT DE 1893 ET LA CRISE DE LA CONSTITUTIONNALITE EN SERBIE

R E S U M É

La parti radical est arrivé au pouvoir après avoir aidé le coup d'Etat par lequel le roi mineur Alexandre Obrenović renversa la régence, le 1er avril 1893, et se proclama majeur. Cependant, reprenant ainsi le pouvoir, les radicaux, qui soulignaient auparavant avec force le principe de constitutionnalité, sanctionnèrent un acte anticonstitutionnel. Une scission se fait au sein du parti, à la suite des ambitions de certains leaders. Le gouvernement de Sava Grujić succède à celui de Lazar Dokić. Or, les gouvernements radicaux ne contribuent ni à la stabilisation intérieure, ni à la stabilisation des relations extérieures de la Serbie. Ils ne donnent même pa satisfaction

à Alexandre Obrenović auquel est destiné le rôle de „roi radical“. Devant l'Autriche, il fait des réserves quant à la responsabilité de la politique gouvernementale. Dans le pays, il cherche un appui pour renverser le gouvernement radical et instaurer un régime nouveau. Or, les deux autres partis politiques sont faibles: le parti progressiste est peu nombreux, et le parti libéral décapité; ses chefs, ministres de l'ancien gouvernement, sous la régence, sont en butte à des accusations. Il n'y avait pas non plus de chance de fusion des partis libéral et progressiste, en raison de la rivalité de leurs leaders.

Constatant qu'il n'était pas à la hauteur de la situation, le roi Alexandre invite dans le pays son père, l'ex-roi Milan. Le cabinet Grujić présente sa démission qui est immédiatement acceptée, mais les consultations engagées à la cour avec les chefs des partis n'aboutissent pas à un règlement rapide de la crise. Deux nouveaux gouvernements se succèdent, sans personnages importants, impuissants à mener avec le sentiment de la responsabilité la politique du pays. En fait, ils sont le moyen dont se sert la cour pour préparer le régime personnel. Celui-ci se réalise en 1894, par l'abolition de la constitution de 1888 et le rétablissement de la constitution de 1869. Le gouvernement ayant servi à atteindre cet objectif, fut dissous.

